

Vesna Pusić

CIVILNO DRUŠTVO KAO STRATEGIJA SOCIJALNIH PROMJENA

Jedan od osnovnih problema u diskusijama o civilnom društvu proizlazi iz razlika u videnjima ciljeva koji bi u takvom društvu bili realizirani, odnosno barem permanentno oživljavani. Budući da je to pojam koji prelazi okvire države i političkog sistema, i transformacije koje ga prate trebaju zadirati u cjelokupnu socijalnu strukturu društva, u sistem vrijednosti, kulturnu sferu, komunikacijske odnose. U nastojanjima da se naglasi ta širina spektra nastupanja civilnog društva, promjene, odnosno, odredjenje korespondirajućeg političkog sistema biva potisnuto u drugi plan ili zanemareno. Tip kolektivne akcije karakterističan za civilno društvo različit je od oblika političke akcije tradicionalnih političkih institucija kao što su država i političke partije; glavni akteri civilnog društva djeluju izvan ustaljenih državnih kanala, paralelno, gotovo nezavisno i bez obzira na njih; radi se o promjeni ukupne kvalitete života, a ne samo političke sfere.

Ovakav stav, inače sam po sebi i meni prihvatljiv, otvara slijedeće probleme:

a) iako se ideja civilnog društva ne odnosi *isključivo* na transformaciju političkog sistema, ona se odnosi i na transformaciju političkog sistema. Iako ne dovoljan, to je svakako nužan uvjet;

b) heuristički jasnu podjelu na sferu države i sferu društva, u svakoj je praktičnoj situaciji mnogo kompliciranije sprovesti. Područja kao što su obrazovanje, umjetnost, stvaralaštvo, pravni sistem — institucije koje u velikoj mjeri kreiraju i prenose socijalne vrijednosti i komunikacijske obrasce, istovremeno su i područja na kojima je u svim društvima i država snažno prisutna. Ta prisutnost se može očitovati u direktnoj intervenciji ili posredno, na primjer u politici financiranja, ali je u svakom slučaju dio prerogativa države;

c) kvalitativne promjene u komunikacijskim obrascima u društvu neće se održati bez transformacije formalnih institucija. Inzistiranje na prvom a zanemarivanje drugog usmjeruje postojeće formalne institucije u pravcu sve veće autoritarnosti — pozicija iz koje one imaju određenu komparativnu prednost. Sa stanovišta preživljavanja ekstraintitucionalnih oblika političkog i socijalnog angažmana takva situacija je krajnje neproduktivna.

Drugim riječima, činjenica da pojam civilnog društva zadire u sferu širu od sfere države i sfere rada čini još akutnijom potrebu da se te dvije sfere definiraju jasno i nedvosmisleno, tako da je za javnost u svakom trenutku *provjerljivo* da li one funkcioniraju prema proklamiranim principima i da je način i opseg njihovog reagiranja u postojećoj ili nekoj budućoj situaciji (u pravilu) *predvidiv*. Na ovom se mjestu postavlja pitanje cilja koji treba ostvariti civilno društvo, odnosno pitanje odredjenja i odredivosti tog cilja.

Pitanje sreće . . .

„Bio je to jadni Rousseau koji je nanio štetu. Kao vračev učenik on je otčepio jednu od najopasnijih iz cjelokupne povijesti ideja – da politika može učiniti ljude sretnim, dok politiku mogu stvarati ljudi.“ (Ionescu 1984., str. 65).

Ako civilno društvo treba ići dalje od političke jednakosti i težnje ka ekonomskoj pravdi, ono očito pretendira na promjene u sferi izražavanja ljudske kreativnosti i akcije, tj. zadire u čarobno i opasno područje ljudske sreće. Iako je sreća kao cilj neke socijalne promjene zahtjev koji je u socijalnoj teoriji rijetko izgovaran, to je zahtjev koji nije niti neobičan niti pretjeran. Jedini istinski kreativni motiv kolektivne ljudske akcije je sreća, odnosno, u uvjetima prisilno smanjenih aspiracija, barem izbjegavanje nesreće. Pitanje je, međutim, kako odrediti strategije za ostvarivanje tog cilja i, preciznije, što se podrazumijeva pod srećom.

U kontekstu društvene teorije sreća je optimalna kombinacija institucionalne regulacije i uredjenosti društva i slobodnog prostora za spontanu ljudsku akciju. Ono što se uvijek pokazuje spornim je određivanje tog optimuma. Dva najpoznatija i najradikalnija pokušaja u tom smislu su završila sveobuhvatnom državom, anihilacijom prostora za spontanu akciju i totalnom tragedijom za sreću. U prvom slučaju, u Francuskoj revoluciji iz 1789., Robespierre ovako određuje namjere Jakobinaca: „ . . . jednom rječju ono što mi hoćemo je ispunjenje želja prirode, ostvarenje sudbine čovječanstva, održanje obećanja filozofije, oslobodjenje providnosti od zločina duge vladavine terora. (Ono što mi želimo je) da Francuska postane model za druge nacije . . . i da posvećujući naš rad vlastitom krvlju, vidimo barem prvo svjetlo sivanja univerzalne sreće. To je naša ambicija, to je naš cilj.“¹

Iz povlaštenog položaja mogućnosti promatranje Francuske revolucije u historijskoj perspektivi, jedan od centralnih protagonista drugog velikog pokušaja L. D. B. Trocki, komparira je s Oktobarskom revolucijom iz 1917. Tom komparacijom, koja ide u korist Boljševika a na štetu Jakobinaca, on želi pokazati zašto će Boljševici nužno biti uspješniji u realizaciji „univerzalne sreće“ od svojih prethodnika:

„Oni su bili idealisti . . . Mi smo materijalisti . . . Oni su bili racionalisti . . . mi smo materijalisti . . . Oni su sjekli glave, mi ih prosvjećujemo klasnom svijetlu.“
Jadan Trocki!²

Ono što je zajedničko u oba ova slučaja je odlučnost da se postigne univerzalna sreća i to da ju za sve ostvare „Mi“ – avangarda na putu k sreći, pretpostavka da postoji, da je *moгуće* da postoji jedna elita koja zna jasnu i točno određenu strategiju za kolektivno i organizirano postizanje tog cilja. Ako se prihvati ova pretpostavka, teorijski više nije važno koji je omjer između sječe i prosvjećivanja glava, a praktično taj je odnos ionako uvijek u korist sječe. Fatalna zbrka proizlazi, prvo, iz zaključivanja da ukoliko je težnja za srećom motiv za kolektivnu akciju, onda je, dakle, moguće ostvariti i kolektivnu sreću. Kolektivna akcija je, međutim, posljednja točka na kojoj se približavaju individualna težnja ka sreći i organizirano grupno djelovanje. Od te točke svaki pojedinac ide svojim putem. I drugo, realizacija tog konačnog cilja sasvim je izvan okvira institucionalne uredjenosti društva i u području spontane ljudske djelatnosti.

Režimi koje su donijele Francuska i Oktobarska revolucija samo su dva najdrastičnija primjera pokušaja državnog uredjenja sreće i zbog svoje ekstremnosti mogu poslužiti kao weberijanski idealtipovi za uočavanje sličnih tendencija u svakom drugom modelu. Njihova principijelna pogreška se sastojala u tretiranju političkog i ekonomskog sistema ne kao mehanizama ostvarenja *političke* jednakosti i redistribucije dobara, već kao instrumenata za postizanje *ljudske* jednakosti i univerzalne pravde. Za ostvarenje tih grandioznih ciljeva režimu na raspolaganju ipak ne stoji ništa drugo do politički i ekonomski sistem, kojima se onda manipulira ne bi li se kreirao dojam ostvarivanja ciljeva koji su u tim sferama neostvarivi. Rezultat

koji iz toga proizlazi je da u svojoj težnji za nemogućim, ekonomski i politički sistem ne ispunjavaju svoju moguću i nužnu ulogu.

Taj problem je vrlo intenzivno prisutan i u jugoslavenskim uvjetima i to ne samo među direktnim učesnicima u političkoj moći, već se postepeno proširio i postao dio univerzalne političke kulture. Već sam na drugom mjestu analizirala kako se on manifestira u uređenju nekih temeljnih institucija jugoslavenskog sistema, kao što je na primjer društveno vlasništvo (Pusić 1986.), a i još do nedavno vladajući politički folklor prikazivanja države kao pokreta dio je istog sindroma. U ovom tekstu ću se, međutim, koncentrirati na potencijalnu opasnost od ovako neuskладjenih ciljeva i instrumenata njihove realizacije sadržanu u ideji civilnog društva kako se ona javlja danas u jugoslavenskim raspravama.

Budući da promjene koje sobom donosi civilno društvo transcendiraju državu i njene konstitutivne političke institucije, kod mnogih predstavnika ideje civilnog društva očito je prisutno uvjerenje da se tu država može zaobići, odnosno da mehanizmi civilnog društva djeluju paralelno i nezavisno od vladajućeg političkog sistema. Politički sistem i sfera plaćenog rada samo su mali fragmenti ljudske egzistencije, dok civilno društvo obuhvaća cjelokupnu kvalitetu svakodnevnog života. Ono što se zanemaruje u tom pristupu jest to da nije dovoljno da država samo tolerira civilno društvo, budući da pod tim okolnostima, kao što je očito iz jugoslavenskog primjera, ona može izabrati i da ga ne tolerira, ili da ga tolerira selektivno (u određenom smislu još opasnija solucija). Vladajući politički sistem mora biti u odnosu međusobne zavisnosti s civilnim društvom; funkcioniranje političkog sistema mora ovisiti o funkcioniranju civilnog društva i na taj način biti istovremeno garantom egzistencije prostora za djelovanje civilnog društva. Samoorganizacije, kolektivna akcija i postojanje javnosti jesu osnovni oblici djelovanja civilnog društva i pokušaj da se oni strukturiraju, definiraju i institucionaliziraju bio bi vrlo sličan ranije spomenutim pokušajima ostvarenja univerzalne sreće kroz političku državu. No propust da se definiraju politički, ekonomski i organizacioni uvjeti funkcioniranja civilnog društva imao bi iste takve posljedice. Iako politička jednakost, ekonomska demokracija i pravo na interesno organiziranje ne znače razvoj novih komunikacijskih obrazaca i ostvarenje ljudske sreće, bez takvih institucionalnih garanata nije moguće ni početi razmišljati o tim krajnjim ciljevima. "... sreća, centralni koncept starog etičko-političkog pojma pravde, postaje marginalna, a sloboda dolazi u središte diskursa." (Heller 1987., str. 81). To ne znači da sreća kao krajnji motiv gubi na važnosti, već samo da treba jasno odrediti ono što je moguće definirati i onda to i definirati upravo zato da bi postalo jasno i nepovredivo područje ljudske samodjelatnosti.

"... prisiljeni smo uvidjeti da državne institucije nisu samo političko-administrativni aparati (tj., država je mnogo više nego što su partije, birokrati itd., koji pišu zakone) i da će ona i dalje biti intenzivno uključena u mnoge društvene odnose koje obično definiramo kao dio 'civilnog društva'. Ako se prihvati ta realnost, centralno pitanje postaje kako odrediti kakve su državne institucije poželjne, tko ih treba kontrolirati, kako njihova veličina i srazmjer mogu doprinijeti jednakosti i slobodi, i kako se takve nove postindustrijske državne institucije mogu ostvariti?" (Frankel 1987., str. 203).

... Pitanje institucionalne garancije ...

I Kategorije

U pristupu tom zadatku određenja uvjeta nastanka i funkcioniranja civilnog društva po mom mišljenju treba se koncentrirati na tri centralna pojma: POLITIČKA SLOBODA, EKONOMSKA DEMOKRACIJA I INTERESI.

Politička sloboda ne može proizlaziti iz civilnog društva. Nju mora garantirati vladajući politički sistem i ona mora biti njegov vlastiti princip djelovanja: pravo na različitost političkih mišljenja i reprezentaciju tih mišljenja u formalnim političkim institucijama. Ukoliko politički sistem ne prepoznaje to pravo kao osnovno političko pravo on ipso facto ne može kreirati prostor za funkcioniranje civilnog društva, tj. ne može na permanentnoj osnovi tolerirati tip kolektivne akcije karakterističan za civilno društvo. Politička sloboda nije supstitut za ljudsku slobodu, niti politička jednakost znači ljudsku jednakost. Ljudska sloboda je pojam koji pripada istoj kategoriji pojmova kao i sreća; ostvariv je samo u ekstrainstitucionalnoj sferi, individualno i bez mogućnosti ustanovljavanja kriterija za njegovo vrednovanje. Ljudska jednakost je, po mom mišljenju, pojam nastao interakcijom ratnog komunizma i teorijske konfuzije. Ne samo da ljudska jednakost empirijski ne postoji niti je ikad postojala, već ju je teorijski moguće zamisliti samo u nekoj mračnoj naučno-fantastičnoj viziji društva robota. Politička je sloboda, međutim, situacija gomilanja građanskih sloboda za svakog pojedinca koja počinje od fundamentalnog prava na punu participaciju u procesu političke i administrativne (državne) samouprave (Dahl 1985.). Ta se politička sloboda bazira na političkoj jednakosti, tj. priznavaju jednakih građanskih prava svim pojedincima i moguće ju je i potrebno institucionalno garantirati i ostvariti.

Ekonomska demokracija se ovdje shvaća kao pojam koji u sebi sadrži dvije komponente: alternativne oblike vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i različite oblike industrijske demokracije. Diverzificiranjem kategorije vlasništva neutralizira se njegova pozicija monolitne sile s kojom se društvo suočuje bez obzira da li se radi o potpunoj dominaciji privatnog vlasništva, državnog vlasništva ili o neprovjerljivoj kontroli političke elite nad sredstvima za proizvodnju, poznatijom pod imenom društveno vlasništvo.

Druga komponenta ekonomske demokracije – industrijska demokracija – u suvremenom je društvu za najveći broj ljudi još uvijek prvo mjesto iskustva direktne demokracije i akcije bazirane na kolektivnim interesima. Kao takva ona je i jedno od ishodišta komunikacijskog obrasca koji razvija civilno društvo, i jedna od malobrojnih točaka interferencije institucionalne i ekstrainstitucionalne sfere u društvu. Ako se, kao što kaže Frankel, radi o tome da se odredi kakve su formalne institucije poželjne i produktivne sa stanovišta civilnog društva, industrijska demokracija je sigurno među prvima.

Interesi, kao posljednji od tri centralna kontekstualna pojma u odredjenju civilnog društva nešto se razlikuje od prva dva po tipu, ali ne i po važnosti. Razumijevanje kategorije interesa, razlikovanje individualnih i kolektivnih interesa i uvid u njihov međusobni odnos, afirmacija interesne reprezentacije i zadovoljavanja kolektivnih interesa kao osnovnog izvora legitimiteta društvenih i državnih institucija nužno stoji na početku svakog mišljenja o civilnom društvu. To je ono o čemu se u civilnom društvu radi: ono funkcionira na bazi interesnog povezivanja, artikulacije kolektivnih interesa i na njima utemeljene kolektivne akcije. Razumijevanje tih procesa je uvod u razumijevanje civilnog društva.³ Istovremeno, interesi su kategorija koja se javlja i u političkom i u ekonomskom sistemu. Tu se njihovo značenje vrlo često iskrivljuje i njime se manipulira, no sama činjenica da te dvije sfere priznaju njihovo pravo građanstva, otvara komunikacijski kanal za širenje utjecaja civilnog društva na državu. Afirmacija interesne reprezentacije i zadovoljavanja kolektivnih interesa kao kriterija vrednovanja funkcioniranja svakog sistema koja se odvija u civilnom društvu, automatski, najjednostavnijom komparacijom razotkriva svako manipuliranje kolektivnim interesima u bilo kojoj drugoj sferi društva. Kolektivna svijest o interesima i interesnoj reprezentaciji razvijena u jednoj sferi ljudske egzistencije, više se ne može ograničiti samo na tu sferu, već nužno postaje integralnim dijelom univerzalne kolektivne spoznaje.

II Komparacija

Da bi se ova tri, sa stanovišta civilnog društva, nužna kontekstualna elementa mogla ukorijeniti i razvijati u nekom društvu, treba imati jasnu sliku o načinima i uvjetima pod kojima je to moguće. Strategija njihovog razvoja je u funkciji postojećih konkretnih uvjeta u nekoj zemlji, odnosno državi. U starim gradjanskim demokracijama s dugom liberalnom tradicijom problemi se postavljaju na slijedeći način:

1. Na planu političke slobode — kako, u uvjetima u kojima već postoji funkcionirajući višepartijski sistem koji garantira bazični politički pluralizam i sprečava uzurpaciju vlasti od strane jedne partije, povećati direktnu demokraciju, utjecaj elektorata na proces realizacije programa prihvaćenog općim izborima, kako povećati fleksibilnost političkog sistema i njegovu responzivnost na različite novonastale, grupne, privremene i povremene interese;

2. Na planu ekonomske demokracije — s jedne strane, kako diverzificirati vlasništvo, odnosno omogućiti uvid javnosti u politiku velikih korporacija, osigurati prostor za kooperativni pokret i odrediti omjer između državnog i dioničarskog vlasništva; i s druge strane, konzekventno uvesti demokratski princip koji postoji u političkoj sferi i u industrijsku sferu. „Iako su politički teoretičari koji su skloni radničkoj participaciji često naglašavali njezine potencijale u razvoju demokratskog karaktera i njezin povoljni utjecaj na demokraciju u upravljanju državom, čini se da se snažnije opravdanje, s donekle kantijanskim prizvukom, bazira na jednom drugom argumentu: Ako je demokracija opravdana u upravljanju državom, onda mora *također* biti opravdana u upravljanju privrednim poduzećima; i reći da ona nije opravdana u upravljanju privrednim poduzećima znači implicirati da nije opravdana u upravljanju državom.“ (Dahl 1985., str. 111).

3. Na planu interesa — princip interesne organizacije i reprezentacije već je faktički na djelu u tim društvima. Glavni zadatak u toj sferi jest uspostavljanje relacije između novonastalih interesa i političke sfere, tj. priznavanje novih socijalnih interesa kao interesa koji su i politički. Ti se novi socijalni interesi razlikuju od države do države, kao i po stupanju mobilizacije i politizacije gradjana, pa su i načini na koje se tom problemu treba pristupiti različiti u različitim zemljama gradjanske demokracije.

Postojeća tradicija na jugoslovenskom prostoru razlikuje se od ove prethodne, pa su prema tome, na putu ka osiguranju konteksta za razvoj civilnog društva, i problemi i prepreke s kojima se susrećemo u Jugoslaviji različiti, kao i konkretne strategije za njihovo rješavanje.

1.a Na planu političke slobode suočeni smo sa situacijom u kojoj ne postoji tradicija demokratskih političkih institucija. Iako je u pojedinim kratkotrajnim razdobljima bilo pokušaja i partijskog i interesnog pluralizma (ponekad istovremeno, ali najčešće odvojeno), oni upravo zato što su nastali u manje od jedne generacije, mogli su i nestati u manje od jedne generacije. Osnovni problem u toj sferi je arbitrarnost političke slobode.⁴ U pojedinim razdobljima u pojedinim dijelovima zemlje politička sloboda, naročito na području javnog istupanja, javnog okupljanja, slobode štampe, pa čak i nezavisnosti sudstva, može doseći zavidan nivo, no isto tako brzo može i nestati kao da je nikad nije ni bilo. Jedna te ista akcija u različito vrijeme i/ili u različitim dijelovima zemlje može imati sasvim oprečne reperkusije. Ono što je dakle centralni zadatak na planu političke slobode jest redukcija arbitrarnosti i *institucionalizacija* političke slobode. Načini na koje se to može sprovesti treba da budu predmetom diskusije, ali je fokus diskusije jasan. U jugoslavenskim uvjetima je integriranje novonastalih interesa u politički sistem i razvoj direktne demokracije od drugorazrednog značaja sa stanovišta institucionalne garancije političke slobode. Naša strategija u realizaciji tog cilja mora biti različita od strategije zemalja s tradicijom liberalne demokracije, budući da polazimo od

različite strukturalne i institucionalne baze i budući da niti jedna promjena ne može biti uspješna ako se realno postojeća institucionalna struktura ne integrira kao startna osnova;

2.a Na planu ekonomske demokracije — to je područje na kojem se u Jugoslaviji najviše eksperimentiralo i zato tu postoji najveće nepovjerenje prema novim modelima. Osim što je potrebno razriješiti problem oko društvenog vlasništva⁵, nužno je uspostaviti direktnu i provjerljivu vezu između vlasništva, kontrole i odgovornosti. Prvi korak u tom pravcu je striktna podjela između kontrole kapitala i sredstava za proizvodnju s jedne strane, i političke moći s druge strane. Jedna od strategija da se to postigne je i ukidanje monopola društvenog vlasništva i njegovo kombiniranje s privatnim, kooperativnim i državnim vlasništvom. Poštivanje tržišnih kriterija ekonomskog poslovanja može doprinijeti uspješnosti na tom putu, no tu, naročito u jugoslavenskim uvjetima, treba upozoriti na potrebu određene rezerve, budući da postoji tendencija glorifikacije tržišta kao savršenog mehanizma distribucije, koja je proizašla iz opravdane kritike postojećeg ekonomskog sistema. Jasno je da je pogubno kad su intervencije u tržište nepredvidive i arbitrarne, no isto tako nije potrebno prolaziti od drugih već prijedjeni put od liberalne ekonomije do društva blagostanja da bi se uvidio tip, intenzitet i način interveniranja u tržišno poslovanje potreban i prisutan u svim tržišnim ekonomijama.

Što se tiče industrijske demokracije, u Jugoslaviji postoji već gotovo 40 godina star eksperiment samoupravljanja. Nakon mnogih istraživanja, teorijskih rasprava i evaluacija može se zaključiti da taj pokušaj nije uspio, tj. nije uspio u postizanju svojih deklariranih ciljeva. Međutim on je sigurno djelovao na mijenjanje kolektivne svijesti i aspiracija građana:

1. informiranost i uključenost u proces odlučivanja smatra se pravom svakog zaposlenog u radnoj organizaciji i ne poštivanje tog prava tretira se od samih radnika kao uzurpacija;

2. samoupravljanje kakvo danas postoji u radnim organizacijama tretira se kao promašaj budući da ono, nakon što je razvilo aspiracije u pogledu demokratskog odlučivanja, nije realiziralo te aspiracije i ciljeve iz točke 1.

Razlozi za taj promašaj su mnogi, od strategije i smjera uvođenja samoupravljanja do stalnog miješanja politike u privrednu sferu, no u ovom trenutku je važno suočiti se sa situacijom koja je za nas polazna točka: (a) treba razviti model industrijske demokracije i provesti ga u praksu u uvjetima razočaranja i odbacivanja jedne od najsvežijih ideja na tom području; (b) dok se u građanskim demokracijama industrijska demokracija uvodi prvenstveno kao oblik demokratizacije i diverzifikacije odlučivanja i kontrole, ovdje ona mora prvenstveno doprinijeti povećanju efikasnosti odlučivanja i jasnijem definiranju linije kontrole i podjele uloga; i (c) samoupravljanje kakvo danas postoji ipak jeste kakva-takva prepreka potpunoj uzurpaciji vlasti i imovine od strane uskih klika, naročito u našim uvjetima nejasnog određivanja vlasništva. Ukidanje samoupravljanja išlo bi u korist upravo tim snagama. Zbog toga se ono ne može ukinuti, pa onda naknadno zamijeniti novim modelom industrijske demokracije, već je potrebno da se ono postepeno transformira u taj novi model, tj. da se pojedine institucije industrijske samouprave jedna po jedna reorganiziraju u skladu s novim modelom.

To su zadati parametri od kojih u jugoslavenskim uvjetima treba poći u traženju novog modela industrijske demokracije;

3.a Na planu interesa — interesno organiziranje i interesna reprezentacija su novi pojmovi u jugoslavenskoj praksi. U ovom slučaju bi inicijativa za afirmaciju tih principa mogla i morala krenuti iz sfere civilnog društva. Kad se na dva prethodna plana počnu javljati prve garancije egzistencije i razvoja civilnog društva, unutar njega će se pokrenuti različiti oblici kolektivne akcije bazirani na kolektivnim interesima grupa pojedinaca. Iskustvo takve akcije mijenja kolektivnu svijest ljudi i vodi u pravcu zahtjeva formalnog priznavanja prava na interesno organiziranje i

reprezentaciju. To je smjer iz kojeg se u jugoslavenskim uvjetima princip interesne reprezentacije može uvesti i u političku i u industrijsku sferu.

Svrha ove skice za komparaciju uvjeta razvoja civilnog društva u zapadnim demokracijama i u jugoslavenskom društvu je, po mom mišljenju neobično važna potreba da se naglase dva momenta:

1. Strategija promjena i definicija ciljeva promjena koje vode ka stvaranju konteksta za razvoj civilnog društva jesu i moraju biti različiti u različitim društvima budući da ovise o postojećim uvjetima u društvu. Za svaku konkretnu situaciju treba ih posebno i jasno artikulirati;

2. U tim se promjenama ne može poći od potpunog negiranja postojećih institucija i pretpostavke idealne startne pozicije. Da bi promjene mogle uhvatiti korijen i osigurati prerastanje društva u novu fazu, potrebno je krenuti od već postojećih institucija i kreirati nova rješenja u relaciji prema njima.

III Cilj

Konačno, treći element koji je u okviru odredjenja civilnog društva, odnosno konteksta nužnog za razvoj civilnog društva, moguće i potrebno definirati jest uloga cilja strukturalnih i društvenih promjena koje vode u tom pravcu. Prvo, teza da će civilno društvo doprinijeti povećanju kvalitete ljudske egzistencije mora se tretirati kao polazna pretpostavka a ne kao cilj cijelog poduhvata. Budući da se očekuje i pretpostavlja te pretpostavka uvjerljivo teorijski argumentira da će civilno društvo doprinijeti kvaliteti života, promjene se usmjeruju ka realizaciji uvjeta za razvoj civilnog društva. Ciljevi u tom kontekstu moraju biti određeni tako da se njihova realizacija nakon točno određenog vremenskog razdoblja može provjeriti i to da je može provjeriti svaki građanin. Povećanje ukupne kvalitete ljudske egzistencije jest motiv i stremljenje, ali ne može biti cilj konkretnih socijalnih promjena s jasno definiranim strategijama. U funkciji cilja ta univerzalna težnja poprima iste one zastrašujuće karakteristike koje imaju jakobinska sreća ili boljševički historijski interesi radničke klase: niti u jednom od tri slučaja ne može se provjeriti realizacija ovako postavljenog cilja niti valjanost strategija koje se koriste za njegovo postizanje. Konzekventno dovedeno do kraja u slučaju civilnog društva to bi značilo da onaj koji posjeduje moć određuje kako i kada će ljudska egzistencija postati kvalitetnijom. Obzirom na historijsko iskustvo u tom pogledu, razvoj novih komunikacijskih obrazaca i ljudske samodjelatnosti treba tretirati isključivo kao pokretačku snagu u mobilizaciji za socijalne promjene, no ciljevi tih promjena moraju biti artikulirani na nivou konteksta, definirani u granicama provjerljivosti i kretati se u sferi ranije spomenute političke slobode, ekonomske demokracije i interesne reprezentacije.

Drugo, kao što, čini mi se, donekle proizlazi i iz argumentacije u prethodnom odjeljku (II), rješenja koja se postavljaju kao ciljevi ovih promjena ne mogu biti institucije i aranžmani koji već postoje u datom društvu. Funkcija ciljeva je, uz ostalo, i mobilizatorska; oni moraju biti dovoljno privlačni dovoljno velikom broju ljudi kako bi ih motivirali i mobilizirali za kolektivnu akciju na njihovoj realizaciji. Čak i u slučaju kad se radi o nekoj već postojećoj instituciji koja bi formalno gledano mogla biti dio nužnog konteksta za razvoj civilnog društva, ona je u svom sadašnjem obliku izgubila mobilizatorsku snagu i ne može se je postaviti kao cilj socijalne promjene. Ilustrativni primjer u tom smislu je samoupravljanje. Iako je to model industrijske demokracije koji očito pripada kontekstu civilnog društva i koji bi u velikom broju svojih dimenzija bio prihvatljiv za mnoge sredine koje se razvijaju u tom pravcu, u konkretnim jugoslavenskim uvjetima on ne može opstati u svojoj sadašnjoj formi. Jugoslavenska realizacija je kompromitirala mnoge vrline modela samoupravljanja i u našim uvjetima gotovo potpuno uništila njegovu mobilizatorsku snagu. Zato nije važno što, po mom mišljenju, taj model posjeduje mnoge kreativne karakteristike; u Jugoslaviji ga treba postepeno zamijeniti nekim alternativnim

modelom industrijske demokracije čija će realizacija biti dovoljno privlačna da posluži kao motiv za kolektivni angažman.

Iako su u promjenama koje vode ka garanciji egzistencije civilnog društva mora poći od realno postojećih institucija, te institucije ne mogu biti i cilj promjena.

... I pitanje istraživanja

U ovom tekstu naznačila sam tri po mom mišljenju bitna elementa u promišljanju razvoja civilnog društva:

1. Smjer u kojem se taj razvoj mora kretati;
2. Točku razgraničenja između neophodnog konteksta koji se može i mora definirati i civilnog društva na djelu, koje je u sferi ljudske samodjelatnosti i izven domašaja definicija; i

3. Način razlikovanja polazne pretpostavke i ciljeva u odredjenju strategija koje vode ka civilnom društvu.

Svaka od ovih točaka ujedno opisuje jedan od pravaca u kojem se trebaju kretati istraživanja civilnog društva.

BILJEŠKE:

¹ Robespierreov govor o principima etike i politike. Izvještaj u ime Komiteta javne sigurnosti, 18 Pluvisse Godina II, 5. Februar 1794. Citirano prema: G. Ionescu (1984.): *ibid.*, str. 79.

² Citati preuzeti iz C. Hampson: *Socialism in a Crippled World*, London 1981., str. 89. Citirano prema G. Ionescu: *ibid.*, str. 78.

³ Detaljnije raspravljam o interesima u ovom kontekstu u svojoj knjizi *Industrijska demokracija i civilno društvo*; *ibid.*, str. 14–57.

⁴ Termin „politička sloboda“ ovdje koristim uvjetno, zbog nedostatka termina koji bi bio primjereniji. Principijelno mislim da arbitrarnost i politička sloboda ne mogu koegzistirati, barem ne na duže vrijeme. Za političku slobodu je nužno da bude formalno i institucionalno zagwarantirana.

⁵ Analizu društvenog vlasništva vidi i u mojoj knjizi *Industrijska demokracija i civilno društvo*: *ibid.*, str. 58–72.

LITERATURA:

Dahl (1985) R. A.: *A Preface to Economic Democracy*, Polity Press; The regents of the University of California

Frankel (1987) B.: *The Post-Industrial Utopians*, Polity Press, Basil Blackwell, Oxford.

Heller (1987) A.: *Beyond Justice*, Basil Blackwell, Oxford

Ionescu (1984) G.: *Politics and the Pursuit of Human Happiness*, A inquiry into the involvement of human beings in the politics of industrial society; Longman, London.

Pusic (1986) V.: *Industrijska demokracija i civilno društvo*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb.

Sandel (1984) M.: *Liberalism and its Critics*, Basil Blackwell, Oxford.